

Emilia Musiał
emusial@ap.krakow.pl
Pracownia Technologii Nauczania
Akademia Pedagogiczna im. KEN
Kraków

Ludzie „trzeciego wieku” w Sieci

*Późny wiek stanowi ukoronowanie ludzkiego życia.
To czas żniwa, czas, w którym zbieracie owoce tego,
coście się nauczyli i doświadczyli, czegoście dokonali
i coście wycierpieli. Podobnie jak w finale wielkiej symfonii,
wszystkie tematy życia łączą się w pełną mocy harmonię.
Mądrość łączy się z dystansem, ale nie jest to dystans,
który każe wynosić się ponad świat; mądrość pozwala
zachować dystans do pewnych spraw bez nienawiści (...)*

Jan Paweł II

Wstęp

Budowa społeczeństwa wiedzy to – między innymi – ustawiczne kształcenie różnych grup społecznych i wiekowych, w tym seniorów, którzy stanowią coraz większą grupę w Polsce i Europie. Według prognozy demograficznej GUS, o ile w 2006 roku udział pokolenia 60+ w ogólnej liczbie ludności wynosił 17,6%, to w 2010 osiągnie 19%, w 2020 – 26,4%, a w 2030 niemal co trzeci mieszkaniec Polski będzie miał ponad 60 lat. Poza liczebnością, ta grupa demograficzna ma także inne ważne cechy – siłę nabywczą oraz unikalne cechy psychologiczne i behawioralne, w tym: solidność, słowność, poczucie obowiązku, rzetelność i dużo wolnego czasu [Frackiewicz, 2008].

Spółeczności powinny być świadome tego, że wielu osobom po przejściu na emeryturę nie wystarczają zwykle domowe obowiązki i dlatego coraz częściej zaczynają poszukiwać nowych dziedzin aktywności. Narastające poczucie samotności, lęk, pojawiające się pytania, na które nie są w stanie samodzielnie znaleźć odpowiedzi oraz potrzeba kontaktu z rówieśnikami prowadzą do poszukiwania możliwych wariantów edukacji ustawicznej, z której korzysta nadal, według raportu Komisji Europejskiej, zbyt mało Polaków (w wieku 25-64 lat: Polska – 4%, UE – 12%) [Edukacja i kształcenie 2010, 2008].

Odpowiedzią na oczekiwania takich osób są Uniwersytety Trzeciego Wieku (UTW), które przez kształcenie ustawiczne, a także przez aktywizację ruchową i pobudzenie do twórczej aktywności wprowadzają osoby starsze w nowy, ciekawy, a zarazem pełen wyzwań okres jesieni życia. Poza tym UTW stanowi miejsce, w którym może odbywać się przygotowanie obywateli do aktywnego życia w społeczeństwie informacyjnym.

Seniorzy w świecie komputerów i Internetu

Określeniem „trzeci wiek” przyjęto nazywać lata życia następujące po osiągnięciu przez człowieka wieku emerytalnego, charakteryzujące się wycofaniem z czynnego życia

zawodowego. Współczesne społeczeństwo na ogół jest przeświadczane o niedoskonałości, a wręcz nawet ułomności człowieka zaliczanego do tej grupy. Natomiast naukowcy i lekarze całkowicie negują słuszność takiej opinii. Udowadniają oni, że ludzie starsi mają olbrzymie możliwości rozwojowe, a ogólny sąd o niedoskonałości fizycznej, psychicznej i umysłowej seniorów wynika głównie z braku zainteresowania ze strony społeczeństwa, które odsuwając osoby starsze od czynnego życia, ogranicza ich możliwości, skazuje na bezczynność i wyobcowanie. Wielu ludzi starszych posiada tak cenioną potrzebę aktywnej działalności w różnych dziedzinach społecznych, kulturalnych, politycznych, oświatowych, jak też coraz lepiej radzi sobie w wirtualnym świecie – staje się grupą nie tylko coraz większą, ale też coraz bardziej znaczącą, uzupełniając w ten sposób lukę, jaką brak seniorów stanowił w internetowych społecznościach.

Według badań tylko 3,71% internautów to seniorzy, którzy przekroczyli 55. rok życia. Wyniki tych badań wskazują jednak na bardzo ciekawą tendencję – mianowicie liczba seniorów aktywnych w Sieci powoli, aczkolwiek systematycznie rośnie i w ciągu ostatnich dwóch lat zwiększyła się o 0,7%. Nie są to wprawdzie oszałamiające wielkości – dla porównania w Wielkiej Brytanii z Sieci korzysta 38,7% seniorów, zaś w będących światowym liderem technologii internetowych Stanach Zjednoczonych aż 67,3% – ale prognozy dotyczące obecności naszych rodzimych seniorów w wirtualnym świecie są bardzo optymistyczne: szacuje się, że w ciągu najbliższych kilku lat liczba starszych internautów znacznie wzrośnie, bo w starszy wiek wejdą dzisiejsi 30-, 40-latkowie, dla których komputer wraz z dostępem do Sieci jest naturalnym elementem życia, analogicznie jak dla wcześniejszych pokoleń radio czy książka [Megapanel PBI/Gemius, 2008].

Tylko 7% polskich seniorów surfuje w Internecie (z Internetu korzysta regularnie 34% Polaków w wieku 16-74 lat), gdy tymczasem w Szwecji i Danii (po 56%), a w Holandii (46%). Najmniej internautów-seniorów jest na południu Europy: w Grecji (4%) i Portugalii (6%). Co ciekawe, węgierscy seniorzy (14%) wyprzedzają na tym polu swoich rówieśników z Hiszpanii (10%) i Włoch (9%) [Eurostat, 2008].

Polskie Badania Internetu definiują typowego polskiego internautę-seniora jako mężczyznę, mieszkającego w mieście, posiadającego wyższe wykształcenie i średnio zamożnego – jego miesięczne dochody zawierają się w przedziale 1.000-2.000 zł. Statystyczny polski senior-internauta z Internetem styka się już od kilku lat, ale dopiero na rencie lub emeryturze ma okazję do większej aktywności w Sieci. Seniorzy w Internecie poszukują przede wszystkim informacji związanych z prawem i gospodarką, nieruchomościami i budownictwem, finansami i ubezpieczeniami, turystyką i motoryzacją. Dużą popularnością wśród seniorów cieszą się także witryny instytucji rządowych oraz prasa on-line (60,5% czasu przeznaczanego na korzystanie z mediów w Internecie) [Megapanel PBI/Gemius, 2008].

Seniorzy w znacznie mniejszym stopniu niż młodzi wykorzystują Internet do komunikowania się (poczta elektroniczna, komunikatory, e-kartki), ale są za to bardzo aktywnymi uczestnikami różnych internetowych dyskusji. Wyróżnia ich też wzorowa wręcz etykieta i znajomość zasad dobrego wychowania. Najmniejszą popularnością w tej grupie wiekowej cieszą się strony poświęcone: edukacji, pracy, stylowi życia, a także serwisy społecznościowe. Ponadto, łatwo zaakceptowali też internetowe pamiętniki – chętnie

czytają i piszą blogi, przypominające prywatną stronę internetową, na której autor regularnie zamieszcza informacje, zdjęcia, wiersze, komentarze, opinie itp. i dyskutuje z innymi.

Część seniorów, przyzwyczajona do aktywnego życia zawodowego, po przejściu na emeryturę pragnie się dalej rozwijać, ale już według własnych planów i marzeń, nienarzacanych przez karierę zawodową. Dużo wolnego czasu dodatkowo sprzyja podejmowaniu nowych wyzwań. Nie powinno więc nikogo dziwić, że tak dużą popularnością wśród seniorów cieszą się wszelkiego rodzaju wykłady, kursy i szkolenia.

Chęć uczenia się pomaga zresztą umysłowi zachować wysoką sprawność, nawet w podeszłym wieku. Naukowcy wprawdzie podkreślają, że umysł, podobnie jak reszta ciała, zmienia się z wiekiem. Jednocześnie nic nie stoi na przeszkodzie, by mimo zaawansowanego wieku utrzymać sprawność umysłową na wysokim poziomie, co uwarunkowane jest zdolnością mózgu do uczenia się bez względu na wiek. Ponadto, istotną sprawą jest również kondycja fizyczna i aktywność ruchowa, które wywierają ogromny wpływ na sprawność umysłową człowieka. Badania wskazują, że ludzie, którzy nawet po przekroczeniu wieku emerytalnego postanowili nadal pracować i są choć trochę aktywni, mają o wiele większy iloraz inteligencji od tych, którzy emeryturę spędzają biernie.

W ciągu ostatnich lat zainteresowanie usługami szkoleniowymi wśród osób indywidualnych wyraźnie wzrosło, w czym całkiem niepośledni udział mają również osoby dojrzałe, które są najbardziej zainteresowane wiedzą ogólnospołeczną (24%) i rozwijaniem hobby (21%) [Ipsos, 2008]. Seniorzy chętnie też uczestniczą w kursach informatycznych, gdzie nabywają umiejętności swobodnego wędrowania po Sieci, odbierania i wysyłania maili i obsługi najpopularniejszych komunikatorów. Wśród uczestników kursów komputerowych dla seniorów trafiają się osoby, którym komputer jest potrzebny w pracy: właściciele małych firm, sklepów, zakładów usługowych czy hurtowni – oni uczą się głównie konkretnych programów ułatwiających np. codzienne rozliczenia.

Miejscom, gdzie seniorzy doskonalią swoje umiejętności, są także kawiarenki internetowe. Ich właściciele podkreślają, że średnia wieku klientów powoli rośnie, a widok starszego pana przed monitorem nikogo już nie dziwi. Zaletą korzystania z „publicznych” komputerów jest niewątpliwie fakt, że można liczyć na pomoc życzliwej osoby w razie jakichkolwiek kłopotów.

Pomimo rosnącej znajomości komputerów i Internetu, nadal duża część polskich seniorów z nich nie korzysta. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy są chyba sami zainteresowani. Wielu z nich żyje w przeświadczeniu, że nowe techniki nie są im do niczego potrzebne, nauka jest ponad ich siły, a Internet jest drogi. Boją się także, że nieumiejętne korzystanie z komputera spowoduje jego natychmiastową awarię. Okazuje się, że 73% osób starszych (osoby w wieku 60-68 lat) nie korzystało nigdy z komputera [Dziadkowie i wnuki ..., 2007].

Głównym problemem seniorów są jednak bariery dostępności do nowoczesnych technologii. Chodzi tu o ograniczenia związane z widzeniem czy drżeniem rąk, utrudniające korzystanie z klawiatury lub myszki. Pomagają w tym specjalistycznie dostosowane urządzenia i odpowiednie oprogramowanie, które umożliwia indywidualne dostosowanie funkcji i form ich wywołania w systemach komputerowych, np. sposobu pracy z klawiaturą, komunikatów wyświetlanych na monitorze, sposobu zwiększania kontrastu, zaost్రzenia

cyfrowych obrazów, zatrzymania animacji oraz przepływających na ekranie tekstów i ruchomych obrazów [Gogolek, 2005, s. 35].

Jedną z poważniejszych przeszkód w dostępie do Internetu jest też jego cena. Na szczęście, konkurencja na rynku telekomunikacyjnym skutkuje systematycznym spadkiem cen, więc w najbliższym czasie bariera cenowa praktycznie przestanie istnieć. Problemem dla osób starszych bywa także zbyt mała czytelność niektórych stron: małe litery, zbyt duża ilość ozdóbek, skomplikowana nawigacja. Aby uczynić serwis internetowy przyjaznym starszym osobom, trzeba jednak niewiele. Wystarczy oddzielić warstwę treści i prezentacji, stosować krótkie akapity i większy rozmiar używanej czcionki.

Czym są UTW?

W wyniku starań o włączenie ludzi starszych do systemu kształcenia – tak, by ludzie ci mogli aktualizować swoją wiedzę, aktywnie uczestniczyć we wszystkich procesach zachodzących wokół nich, w środowiskach, w których żyją, by zachować i zwiększyć ich sprawność intelektualną, psychiczną i fizyczną – rozpoczęto powoływanie tzw. Uniwersytetów Trzeciego Wieku – najpopularniejszej w ostatnich latach formy edukacji ludzi starszych, która kształci swoich słuchaczy m.in. za pośrednictwem Internetu.

Należy podkreślić, że uwagę na edukację osób starszych po raz pierwszy zwróciło Światowe Zgromadzenie ONZ w międzynarodowym planie dotyczącym „Starzenia się społeczeństw”, gdzie znalazło się następujące zdanie: *Instytucje państwowe, organizacje pozarządowe i środki masowego przekazu mają podjąć starania, aby osoby stare miały dostęp do wiedzy na różnym poziomie, aby nie musiały żyć z piętnem upośledzenia fizycznego i psychicznego, a także nie były pozbawione zadań i uznania w swoim środowisku* [Międzynarodowy plan ..., 2008].

Według W. Okonia, Uniwersytet Trzeciego Wieku to *placówka oświatowa dla osób w wieku poprodukcyjnym, prowadząca systematyczne zajęcia z zakresu wybranych dyscyplin naukowych, lektoraty językowe, zespoły rekreacji ruchowej i grupy zainteresowań artystycznych* [Okoń, 2001, s. 423].

Pierwszy Uniwersytet tego typu powstał we Francji. Utworzył go w 1973 roku profesor nauk społecznych, Pierre Vellas. Wkrótce zaczęły powstawać inne uniwersytety we Francji oraz w innych krajach Europy i świata. Dwa lata później powstaje jedna z organizacji działających na rzecz ludzi starszych – Międzynarodowe Stowarzyszenie Uniwersytetów Trzeciego Wieku (*Association Internationale des Universités du Troisième Age* – AIUTA). Jej celem jest promowanie edukacji osób starszych, wymiana wiedzy i doświadczeń między uniwersytetami z różnych krajów, również prowadzenie badań na temat edukacji dorosłych. Członkami są także trzy polskie uniwersytety: Lubelski UTW, UTW w Warszawie przy ul. Marymonckiej oraz Mokotowski UTW.

W Polsce pierwszy Uniwersytet Trzeciego Wieku powstał w 1975 roku w Warszawie, a pomysłodawcą jego utworzenia była prof. Halina Szwarc. Uniwersytet działa do dziś i liczy sobie około 1120 członków. Obecnie w Polsce funkcjonuje ok. 140 UTW, które zrzeszają ponad 25 tysięcy słuchaczy. Najliczniejszą grupą słuchaczy może się poszczycić Uniwersytet Trzeciego Wieku z Krakowa, w którym liczba słuchaczy wynosi ponad 1800.

W Polsce powstają trzy typy Uniwersytetów Trzeciego Wieku:

- działające w strukturach bądź pod patronatem wyższej uczelni, kierowane najczęściej przez pełnomocnika rektora danej uczelni,
- powołane przez stowarzyszenia prowadzące działalność popularnonaukową,
- inne, działające przy domach kultury, bibliotekach, domach dziennego pobytu, ośrodkach pomocy społecznej itp.

Wychodząc naprzeciw seniorom, którzy najmniej zyskali wskutek technicznego i ekonomicznego postępu, jaki dokonywał się w Polsce i na świecie w ostatnich latach, celem UTW jest:

- upowszechnianie inicjatyw edukacyjnych,
- aktywizacja intelektualna, psychiczna, społeczna i fizyczna osób starszych,
- poszerzanie wiedzy i umiejętności seniorów,
- ułatwianie kontaktów z instytucjami, takimi jak służba zdrowia, ośrodki kultury, ośrodkami rehabilitacyjnymi i innymi,
- angażowanie słuchaczy w aktywność na rzecz otaczającego ich środowiska,
- podtrzymywanie więzi społecznych i komunikacji międzyludzkiej wśród seniorów.

Uniwersytet spełnia w życiu ludzi starszych bardzo ważną rolę, ponieważ propaguje profilaktykę gerontologiczną, zaspokaja potrzeby czysto poznawcze, a także pozwala rozwinąć się twórczo.

Przeciw cyfrowemu wykluczeniu seniorów

Wstępujemy w nowy wiek (tzw. wiek dostępu), w którym zamiast rynku mamy sieć, zamiast sprzedawców i nabywców – dostawców i użytkowników, zamiast transakcji kupna i sprzedaży – dostęp. Będący jednym z najczęściej używanych terminów w życiu społecznym, dostęp do wiedzy i informacji, stał się biletem do postępu i samorealizacji, decyduje o wyróżnieniach i podziałach, o tym, kogo wpuścić, a kogo nie – a więc najbardziej skuteczną metaforą nowego stulecia [Rifkin, 2003, s. 18]. Dlatego też, najmądrzejsze kraje i miasta na świecie nie tylko starają się ułatwić swoim mieszkańcom najszybszy dostęp do Internetu, ale także za jak najmniejszą cenę w najodleglejszych miejscach [Friedman, 2006, s. 358].

Wiek XXI niesie ze sobą nowy wielki podział – tzw. podział cyfrowy (ang. *digital divide*, *digital gap*) – rozumiany, jako przepaść między osobami, gospodarstwami, przedsiębiorstwami i obszarami geograficznymi w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, związanego zarówno z dostępem do informacji i technologii informacyjnych, jak i użyciem Internetu do różnego rodzaju aktywności [OECD, 2001].

Podział cyfrowy to nie tylko „podłączenie” (lub jego brak) jakiegoś kraju do światowej Sieci, ale także stworzenie niezbędnych warunków zapewniających maksymalne wykorzystanie nowych możliwości. M. Castells, autor teorii społeczeństwa sieciowego, twierdzi, że sam dostęp do Sieci nie rozwiązuje problemu i dlatego proponuje on analizowanie tego zjawiska z uwzględnieniem następujących czynników (tzw. „wymiarów cyfrowego podziału”), do których zalicza: różnice etniczne, stan cywilny, miejsce

zamieszkania, upośledzenie fizyczne, sposób łączenia się z Internetem, wymiar językowy, kompetencje kulturowe i umiejętności posługiwania się Internetem, podział na poziomie globalnym [Castells, 2003, s. 275-301].

Zjawisko cyfrowego podziału występuje zarówno w skali globalnej, jak i lokalnej, a głównymi czynnikami prowadzącymi do niego są:

- wykształcenie – brak jego oznacza znikome, albo żadne umiejętności posługiwania się technologią informacyjną;
- zamożność – niski status ekonomiczny stanowi barierę w korzystaniu z nowych technologii;
- wiek – bariera mentalna [Morbitzer, 2007, s. 122].

Negatywną konsekwencją cyfrowego podziału jest zjawisko wykluczenia społecznego (nienadążania wielu osób za tempem rozwoju technologicznego), które jest największym zagrożeniem, jakie niesie ze sobą transformacja do społeczeństwa informacyjnego [*Polska w drodze ...*, 2002, s. 135]. Niektóre kraje, w tym Szwecja, uznają dopuszczenie do takiego wykluczenia za naruszenie podstawowych zasad demokracji, a tym samym zagrożenie porządku demokratycznego. Dlatego też intensyfikują działania zapobiegające temu, m.in. wyznaczając kształceniu kluczową rolę w perspektywie XXI stulecia. W konsekwencji wszelkim reformom edukacji powinna towarzyszyć świadomość niebezpieczeństw związanych z wykluczeniem i refleksja nad koniecznością zachowania spójności społecznej [Geremek, 1998, s. 230-232].

Jedną z grup narażonych na wykluczenie cyfrowe są ludzie starsi, co oznacza, że mają utrudniony dostęp do technologii informatycznych, które w coraz większym stopniu upowszechniają się w wielu obszarach życia codziennego (urzędy, banki, zakupy, przekazywanie informacji). Warto podkreślić, że różnice związane z wiekiem, wynikające z trudności z przystosowaniem się starszego pokolenia do nowych technologii, gwałtownie się kurczą. W przypadku ludzi po 50. roku życia korzystanie z Internetu wzrosło o 53%, podczas gdy w grupie wiekowej między 25. a 49. rokiem życia – o 35%. Poza tym, w tej grupie wiekowej, czynnych zawodowo, notuje się największy przyrost internautów. O dostępie do Internetu, bowiem decyduje nie wiek, lecz zawód, jako że Internet staje się nieodzownym narzędziem pracy [Castells, 2003, s. 280].

Znajomość komputera staje się niezbędna, dlatego też, aby w pełni uczestniczyć w życiu społecznym, Unia Europejska aktywnie wspiera programy umożliwiające osobom starszym zdobycie umiejętności w zakresie korzystania z technologii informatycznych. Podejmowane są także działania mające na celu dostosowanie nowych technologii do potrzeb osób starszych. W 2007 r. z inicjatywy UE spore środki zostały przeznaczone na wypracowanie rozwiązań w zakresie wykorzystania nowych technologii w organizacji opieki nad osobami starszymi (technologie służące zachowaniu dobrej kondycji i zdrowia oraz umożliwiające seniorom niezależne życie).

Problematyka ludzi starszych pozostaje także w kręgu zainteresowań i zadań ONZ. Świadczy o tym dwukrotne już proklamowanie przez tę organizację – Roku Ludzi Starych oraz Dekady Osób Starych (1990-2000). Towarzyszyło temu powstawanie i uaktywnianie się coraz liczniejszych stowarzyszeń osób starych i grup działających na rzecz ludzi starych.

Przykładem może być Europejska Sieć na rzecz Projektowania dla Wszystkich i Dostępności Nowych Technologii – EDeAN (*The European Design for All e-Accessibility Network*), której zadaniem jest przeciwdziałanie cyfrowemu wykluczeniu różnych grup, w tym seniorów [www.e-accessibility.org]. W Wielkiej Brytanii powstała natomiast „Koalicja przeciw Wykluczeniu Cyfrowemu” powołana przez firmy działające w obszarze nowych technologii i organizację „Citizens Online” [<http://www.citizenonline.org.uk/adj>]. Koalicja podjęła m.in. działania, które mają zapewnić dostępność sprzętu (komputery, telefony komórkowe, telewizja) dla osób starszych. Opracowana została karta zasad e-Inclusion (włączenie do świata nowych technologii).

Podsumowanie

Ludzie „trzeciego wieku” to grupa konsumentów, która obecnie nie zwraca na siebie uwagi zbyt dużej grupy przedsiębiorstw. Przyjęło się uważać, że segment ten jest liczny, ale nieatrakcyjny ze względu na brak aktywności zawodowej, zachowawczość w decyzjach zakupowych, niechęć do zmian i wszelkich nowości. Okazuje się jednak, że jest to mit. Przede wszystkim nie należy traktować grupy seniorów, jako grupy jednorodnej – to nie wiek, ale zainteresowania, wiedza, kompetencje stanowią podstawowe kryteria podziału tego segmentu.

Rodzaj użyteczności oferowanych seniorom, powinien być ukierunkowany na zaspokajanie ich potrzeb, w tym ułatwienie i uproszczenie wykonywania różnych czynności oraz samorealizację. Skuteczne może okazać się tu wykorzystanie Internetu – przykładem są pierwsze portale skierowane do starszych internautów [www.senior.pl; www.intersenior.pl; www.klubseniora.org]. Bardzo ważne zatem jest stworzenie warunków, w których osoby w wieku emerytalnym mogłyby zdobywać nowe umiejętności, celem przygotowania się do życia w społeczeństwie informacyjnym.

Należy mieć jednak świadomość, że z upływem lat i następstwem pokoleń, potrzeby edukacyjne osób starszych będą się zmieniać. W perspektywie roku 2030 będą to osoby, które dzisiaj właśnie przekroczyły 40 lat – obyte z nowymi technologiami, mające doświadczenia i określone, zdecydowanie większe oczekiwania i już niezainteresowane kursami typu *ABC komputera*. Nie możemy zapominać także o tym, że my również kiedyś będziemy emerytami i większość z nas nie będzie chciała biernie spędzać czasu wolnego.

Literatura

Castells M.: *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*. Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2003

Dziadkowie i wnuki o sobie, wzajemnych relacjach i ludziach starszych. TNS OBOP, Warszawa 2007

Edukacja i kształcenie 2010. http://www.men.gov.pl/wspolpraca/unia_europejska/realizacja_ET2010_20062007.pdf [dostęp: 5.06.2008]

Eurostat. http://www.stat.gov.pl/gus/eurostat_PLK_HTML.htm [dostęp: 5.06.2008]

- Frąckiewicz E.: *Znaczenie grupy osób starszych i jej aktywność na rynku nowych technologii w procesie rozwoju społeczeństwa informacyjnego*.
<http://www.institut.info/IIIkonf/referaty/3c/Frackiewicz%2060%2B.pdf> [dostęp: 8.06.2008]
- Friedman T. L.: *Świat jest płaski. Krótka historia XXI wieku*. Wydaw. REBIS, Poznań 2006
- Geremek B.: *Spójność, solidarność i wykluczenie*. [W:] *Edukacja – jest w niej ukryty skarb*. Pod przew. J. Delorsa. Stowarzyszenie Oświatowców Polskich Wydaw. UNESCO, Warszawa 1998
- Gogolek W.: *Technologia informacyjna mediów*. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2005
- Ipsos. <http://www.ipsos.pl/new/> [dostęp: 4.06.2008]
- Megapanel PBI/Gemius. <http://panel.pbi.org.pl/megapanel.php> [dostęp: 4.06.2008]
- Międzynarodowy plan działania w kwestii starzenia się społeczeństw. http://www.unic.un.org.pl/rozwoj_spoleczny/age5.doc [dostęp: 2.06.2008]
- Morbitzer J.: *Edukacja wspierana komputerowo a humanistyczne wartości pedagogiki*. Wydaw. Nauk. Akademii Pedagogicznej, Kraków 2007
- OECD: *Understanding the Digital Divide*. Paris 2001. http://www.oecd.org/dsti/sti/prod/Digital_divide.pdf [dostęp: 10.06.2008]
- Okoń W.: *Słownik pedagogiczny*. PWN, Warszawa 2001
- Polska w drodze do globalnego społeczeństwa informacyjnego. Raport o rozwoju społecznym*. Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju. Warszawa 2002
- Rifkin J.: *Wiek dostępu. Nowa kultura hiperkapitalizmu, w której płaci się za każdą chwilę życia*. Wydaw. Dolnośląskie, Wrocław 2003